SHARQ ADABIYOTIDA EPIK JANRLARNING PAYDO BO‘LISHI VA TARAQQIYOTI

Yoqutxon Bobojonova Jamshid qizi
Farg‘ona davlat universiteti 1-bosqich magistranti
Email: bobojonovayoqutxon16@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24291694

Annotatsiya: Maqolada Sharq mumtoz va zamonaviy adabiyotida epik janrlarning shakllanish ildizlari, tarixiy-tadrijiy taraqqiyot bosqichlari hamda ularning janrlararo sintezlashuv xususiyatlari ilmiy tahlil qilingan. Xususan, qadimgi mif va eposlardan tortib dostonchilik (xamsanavislik), qissa, hikoyat, masnaviy va zamonaviy nasriy epik janrlarning (hikoya, qissa, roman) badiiy-poetik evolyutsiyasi qiyosiy-tarixiy aspektda yoritilgan.
Kalit so‘zlar: Sharq adabiyoti, epik janr, epos, doston, xamsanavislik, qissa, hikoyat, roman, janr evolyutsiyasi, poetika

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭПИЧЕСКИХ ЖАНРОВ В ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В статье научно проанализированы истоки формирования, этапы историко-эволюционного развития эпических жанров в классической и современной восточной литературе, а также особенности их межжанрового синтеза. В сравнительно-историческом аспекте освещена художественно-поэтическая эволюция от древних мифов и эпосов до дастанов (хамса), кисса, хикаятов, маснави и современных прозаических эпических жанров (рассказ, повесть, роман).
Ключевые слова: восточная литература, эпический жанр, эпос, дастан, хамса, кисса, хикаят, роман, эволюция жанра, поэтика.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF EPIC GENRES IN EASTERN LITERATURE

Abstract: The article provides a scientific analysis of the origins, historical and evolutionary stages of development of epic genres in classical and modern Eastern literature, as well as the features of their inter-genre synthesis. Specifically, the artistic and poetic evolution from ancient myths and epics to dastans (khamsa tradition), qissa, hikayat, mathnawi, and modern prose epic genres (short story, novella, novel) is illuminated in a comparative-historical aspect.
Keywords: Eastern literature, epic genre, epos, dastan, khamsa tradition, qissa, hikayat, novel, genre evolution, poetics.

1. KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Jahon adabiyotshunosligida badiiy adabiyotning uch asosiy adabiy turi — epos, lirika va dramaning shakllanishi hamda janrlar tizimining evolyutsiyasi nazariy poetikaning fundamental muammolaridan biri sanaladi [1, 14]. Xususan, voqelikni obyektiv ravishda keng ko‘lamda, makon va zamon izchilligida tasvirlashga asoslangan epik tur insoniyat badiiy tafakkurining eng qadimgi va sermahsul qatlamini tashkil etadi. Sharq adabiyoti hududida - qadimgi Shumer, Bobil, Hindiston, Eron, Arab va Turkiy xalqlar madaniy makonida epik janrlar o‘ziga xos estetik tamoyillar, falsafiy teranlik va badiiy shakl mukammalligi asosida taraqqiy etgan [4, 7].

Bugungi kunda mamlakatimizda milliy ma’naviy merosimizni, jumladan mumtoz va zamonaviy adabiyotimizning nazariy-tarixiy ildizlarini chuqur ilmiy tadqiq etish davlat siyosatining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF–6084-sonli «Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni hamda 2026-yil 15-yanvardagi PQ–9-sonli «Kitobxonlik madaniyatini

rivojlantirish va aholi o‘rtasida kitob o‘qishga qiziqishni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarorida Sharq va o‘zbek adabiyoti durdonalarining janr va uslub xususiyatlarini ilmiy o‘rganish, yosh avlodning badiiy-estetik tafakkurini yuksaltirish vazifalari belgilab berilgan [11, 12].

Sharq adabiyotida epik janrlar taraqqiyotining o‘ziga xosligi shundaki, bu mintaqada epik tafakkur uzoq asrlar davomida asosan she’riy (nazmiy) shaklda — qahramonlik eposlari, masnaviy va romantik-falsafiy dostonlar ko‘rinishida kamol topgan bo‘lsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib G‘arb va Sharq adabiy an’analari sintezi natijasida zamonaviy nasriy epik janrlar (hikoya, qissa, roman) tizimi shakllandi [6, 15]. Ushbu tadqiqotning maqsadi Sharq adabiyotida epik janrlarning vujudga kelish omillarini, tarixiy taraqqiyot bosqichlarini hamda nazmiy va nasriy epik shakllarning poetik o‘ziga xosliklarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / LITERATURE REVIEW)

Epik janrlarning tarixiy poetikasi va tipologik taraqqiyotini o‘rganishda jahon hamda mahalliy adabiyotshunoslikning fundamental tadqiqotlari nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Jumladan, A.N. Veselovskiy (1940) «Tarixiy poetika» asarida janrlarning sinkretik xalq og‘zaki ijodidan ajralib chiqish qonuniyatlarini asoslab bergan bo‘lsa [16], M.M. Baxtin (1975) epos va roman janrlarining xronotopik hamda strukturaviy farqlarini chuqur tahlil qilgan [2]. Ye.M. Meletinskiy (1963) qahramonlik eposining kelib chiqishi va arxaik mifologik qatlamlarini [9], V.M. Jirmunskiy (1974) esa turkiy va Sharq xalqlari epik ijodiyotining qiyosiy-tipologik xususiyatlarini keng yoritgan [5].

Sharq mumtoz adabiyotida epik janrlar, xususan dostonchilik va xamsanavislik an’analari Ye.E. Bertels (1965) tomonidan Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy ijodi misolida fundamental tadqiq etilgan [3]. O‘zbek adabiyotshunosligida Fitratning «Adabiyot qoidalari» (1926), Izzat Sultonning «Adabiyot nazariyasi» (1980), N. Komilov (1999), H. Boltaboyev (2007) hamda D. Quronov (2018) kabi olimlarning tadqiqotlarida Sharq va o‘zbek adabiyotida epik tur janrlarining tasnifi, masnaviy, doston, qissa va roman janrlarining taraqqiyot bosqichlari ilmiy asoslangan [4, 7, 13, 14].

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy metod, tipologik tahlil, strukturaviy-poetik talqin hamda tizimli tasniflash usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida qadimgi Sharq yodgorliklari («Gilgamish», «Mahabharata», «Avesto»), turkiy xalq og‘zaki eposlari («Alpomish», «Manas», «Go‘ro‘g‘li»), mumtoz masnaviy va dostonlar (Firdavsiy «Shohnoma»si, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy «Xamsa»lari), nasriy hikoyat va qissalar («Kalila va Dimna», «Ming bir kecha», Rabg‘uziy «Qissasi Rabg‘uziy») hamda XX asr o‘zbek epik nasri (Abdulla Qodiriy romanlari) jalb etildi.

3. NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Sharq adabiyotida epik janrlarning tarixiy-tadrijiy taraqqiyotini tizimli tahlil qilish natijasida uning to‘rtta asosiy evolyutsion bosqichi va har bir bosqichga xos yetakchi janrlar tizimi aniqlandi. Tadqiqot natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Sharq adabiyotida epik janrlar taraqqiyotining tarixiy-tipologik tasnifi

Taraqqiyot bosqichi	Yetakchi epik janrlar	Mashhur namunalar	Poetik va g‘oyaviy xususiyati
1. Arxaik va qadimgi davr (Mil. avv. III ming yillik – V asr)	Mifologik rivoyat, qahramonlik eposi, tarixiy-afsonaviy qo‘shiqlar	«Gilgamish», «Mahabharata», «Ramayana», «Avesto» yashtlari	Mifologik dunyoqarash, tabiat kuchlari va qahramonning mardligi ulug‘lanishi, sinkretizm.
2. Ilk o‘rta asrlar va xalq og‘zaki eposi davri (VI – X asrlar)	Xalq qahramonlik dostonlari, bitiktoshlar, rivoyat va asotirlar	«Alpomish», «Manas», «Go‘ro‘g‘li», O‘rxun-Enasoy bitiktoshlari	El-yurt birligi, vatanparvarlik, bahodirlik ideali, saj’ va she’riy-nasriy aralash shakl.

Taraqqiyot bosqichi	Yetakchi epik janrlar	Mashhur namunalar	Poetik va g‘oyaviy xususiyati
3. Mumtoz adabiyot davri (X – XVIII asrlar)	Masnaviy, romantik-falsafiy doston, xamsa, qissa, hikoyat, manoqib	«Shohnoma» (Firdavsiy), «Xamsa» (Nizomiy, Navoiy), «Qissasi Rabg‘uziy», «Kalila va Dimna»	Aruz vaznining hukmronligi, ramziy-majoziy tafakkur, komil inson g‘oyasi va falsafiy teranlik.
4. Yangi va zamonaviy davr (XIX asr oxiri – XXI asr)	Realistik hikoya, qissa (novella), roman, epopeya	A. Qodiriy («O‘tkan kunlar»), Cho‘lpon, Oybek, A. Qahhor asarlari	Inson psixologizmi, ijtimoiy-tarixiy tahlil, nasriy bayonning yetakchiligi va G‘arb-Sharq sintezi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Sharq adabiyotida epik janrlarning eng yuksak cho‘qqisi mumtoz davrdagi dostonchilik va xamsanavislik an’anasi bilan chambarchas bog‘liq [3, 7]. Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma» asari orqali fors-tojik adabiyotida monumental qahramonlik eposi namunasini yaratgan bo‘lsa, Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj» («Xamsa») tizimini shakllantirib, epik dostonchilikka chuqur psixologizm, falsafiy-axloqiy muammolar va yuksak badiiy mahorat olib kirdi. Alisher Navoiy esa turkiy tilda birinchi bo‘lib «Xamsa» yaratish orqali Sharq epik tafakkurini yangi bosqichga ko‘tardi va doston janrini umuminsoniy g‘oyalar minbariga aylantirdi [7].

Mumtoz Sharq adabiyotida nazmiy epik janrlar bilan bir qatorda nasriy epik janrlar - hikoyat, qissa, latifa, manoqib va safarnomalar ham faol rivojlangan. Xususan, qoliplovchi hikoya (ramkali kompozitsiya) usuliga asoslangan «Kalila va Dimna», «Ming bir kecha», «To‘tinoma» kabi asarlar hamda Nosiriddin Rabg‘uziyning «Qissasi Rabg‘uziy» asari Sharq epik nasrining shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan [8, 10]. Ushbu asarlarda syujet dinamikasi, didaktik ruh va badiiy bayon izchilligi zamonaviy nasr uchun zamin hozirlagan.

4. MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Sharq va G‘arb adabiyotshunosligida epik janrlar evolyutsiyasi qiyoslanganda muhim nazariy qonuniyat ko‘zga tashlanadi: G‘arb adabiyotida Uyg‘onish davridan boshlab epik tur asosan nasriy shaklda (novella, roman) taraqqiy etgan bo‘lsa, Sharq mumtoz adabiyotida epik syujetlar XX asr boshlariga qadar asosan she’riy (masnaviy) shaklda bayon qilingan [3, 14]. Buning asosiy sababi Sharq poetik tafakkurida vazn (aruz), qofiya va musiqiy ohangdorlikning badiiy ta’sir kuchi nihoyatda yuqori baholangani bilan izohlanadi. Masnaviy shakli shoirga cheksiz hajmdagi voqealarni erkin qofiyalash va falsafiy mushohadalar bilan boyitish imkonini bergan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga kelib ijtimoiy-tarixiy sharoitning o‘zgarishi, matbuot va ma’rifatparvarlik harakatining kuchayishi natijasida an’anaviy she’riy dostonchilik o‘rnini zamonaviy epik nasr egallay boshladi [6, 15]. O‘zbek adabiyotida Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar» va «Mehrobdan chayon» romanlari Sharq qissachiligi hamda Yevropa realistik romanchiligi an’analarining ijodiy sintezi sifatida maydonga keldi [13]. Mazkur jarayon Sharq epik tafakkurining o‘z milliy ildizlaridan uzilmagan holda yangi badiiy-estetik mezonlarni o‘zlashtirish qobiliyatini yaqqol namoyon etadi.

5. XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, Sharq adabiyotida epik janrlarning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti ko‘p ming yillik uzluksiz badiiy-estetik jarayon bo‘lib, u qadimgi mifologik tasavvurlar, kosmogonik rivoyatlar hamda xalq og‘zaki qahramonlik eposlaridan boshlanib, mumtoz davrning yuksak masnaviy-dostonchilik va xamsanavislik an’analari orqali zamonaviy realistik nasr (hikoya, qissa, roman, epopeya) darajasigacha bo‘lgan murakkab va boy evolyutsion yo‘lni bosib o‘tdi.

Tadqiqot natijalari asosida Sharq epik janrlari taraqqiyotining quyidagi asosiy nazariy xulosalarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

Birinchidan, Sharq epik tafakkurida uzoq asrlar davomida nazmiy shakl (masnaviy, qasida, doston) yetakchilik qilgan bo‘lib, aruz vazni va qofiya tizimi keng ko‘lamli voqealarni yuksak badiiy ohangdorlik va falsafiy teranlik bilan ifodalashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, «Kalila va Dimna», «Ming bir kecha» va «Qissasi Rabg‘uziy» kabi yodgorliklar orqali qoliplovchi kompozitsiyaga asoslangan mumtoz epik nasr maktabi ham parallel ravishda rivojlangan.

Ikkinchidan, Sharq epik janrlarining eng muhim tipologik xususiyati ularning janrlararo sintezlashuvga moyilligidir. Xususan, mumtoz dostonlarda epik syujet lirik chekinishlar (g‘azal, ruboiy, soqiynoma), falsafiy-irfoniy mushohadalar hamda dramatik dialoglar bilan uyg‘unlashib, yaxlit estetik tizimni hosil qilgan. Xamsanavislik an’anasi esa nazira va tatabbu’ tamoyillari asosida umumsharq epik syujetlarining ijodiy yangilanishini ta’minlagan.

Uchinchidan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilik va ma’rifatparvarlik harakati ta’sirida Sharq epik adabiyotida sifat o‘zgarishi yuz berdi: an’anaviy ertaknamo va majoziy tasvir uslubi o‘rnini ijtimoiy-tarixiy voqelikni realistik aks ettirish, qahramon ichki dunyosi va psixologizmini chuqur ochib berishga yo‘naltirilgan zamonaviy nasriy janrlar (hikoya, qissa, roman) egalladi.

Kelgusida Sharq mumtoz dostonchiligi, qissachilik an’analari hamda zamonaviy epik janrlar poetikasini qiyosiy-tipologik va naratologik metodlar asosida yanada chuqurroq tadqiq etish nafaqat milliy adabiyotshunosligimizni boyitadi, balki jahon adabiyotida Sharq badiiy tafakkurining tutgan o‘rnini ilmiy asoslashda ham muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Arastu. (2012). Poetika. Axloqi kabir. Ritorika (I. Mahkamov tarjimasi). Yangi asr avlodi.
2. Baxtin, M. M. (1975). Voprosy literatury i estetiki [Adabiyot va estetika masalalari]. Xudojestvennaya literatura.
3. Bertels, Ye. E. (1965). Izbrannye trudy: Navoi i Djami [Tanlangan asarlar: Navoiy va Jomiy]. Nauka.
4. Boltaboyev, H. (2007). Sharq mumtoz poetikasi. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
5. Jirmunskiy, V. M. (1974). Tyurkskiy geroicheskiy epos [Turkiy qahramonlik eposi]. Nauka.
6. Karimov, N. (2008). XX asr adabiyoti manzaralari. O‘zbekiston.
7. Komilov, N. (1999). Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Yozuvchi.
8. Mallayev, N. M. (1976). O‘zbek adabiyoti tarixi. O‘qituvchi.
9. Meletinskiy, Ye. M. (1963). Proisxojdeniye geroicheskogo eposa [Qahramonlik eposining kelib chiqishi]. Izdatelstvo vostochnoy literatury.
10. Nosiriddin Burhoniddin Rabg‘uziy. (1990). Qissasi Rabg‘uziy (1-kitob). Yozuvchi.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF–6084-sonli «Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. https://lex.uz/docs/5058351
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 15-yanvardagi PQ–9-sonli «Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va aholi o‘rtasida kitob o‘qishga qiziqishni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori. https://lex.uz
13. Quronov, D. (2018). Adabiyot nazariyasi asoslari. Akademnashr.
14. Sulton, I. (1980). Adabiyot nazariyasi. O‘qituvchi.
15. Vladimirova, N. V. (1977). Razvitiye janra rasskaza v uzbekskoy sovetskoy literature [O‘zbek adabiyotida hikoya janrining taraqqiyoti]. Fan.
16. Veselovskiy, A. N. (1940). Istoricheskaya poetika [Tarixiy poetika]. Xudojestvennaya literatura.

REFERENCES (TRANSLITERATION)

1. Aristotle. (2012). Poetics. Nicomachean Ethics. Rhetoric (I. Mahkamov, Trans.). Yangi asr avlodi.
2. Bakhtin, M. M. (1975). Voprosy literatury i estetiki [Questions of Literature and Aesthetics]. Khudozhestvennaya literatura.
3. Bertels, E. E. (1965). Izbrannye trudy: Navoi i Dzhami [Selected Works: Navoi and Jami]. Nauka.

4. Boltaboyev, H. (2007). Sharq mumtoz poetikasi [Classical Eastern Poetics]. National Encyclopedia of Uzbekistan State Scientific Publishing House.
5. Zhirmunsky, V. M. (1974). Tyurkskiy geroicheskiy epos [Turkic Heroic Epos]. Nauka.
6. Karimov, N. (2008). XX asr adabiyoti manzaralari [Landscapes of 20th Century Literature]. Uzbekistan.
7. Komilov, N. (1999). Tasavvuf yoki komil inson axloqi [Sufism or the Morality of the Perfect Man]. Yozuvchi.
8. Mallayev, N. M. (1976). O‘zbek adabiyoti tarixi [History of Uzbek Literature]. O‘qituvchi.
9. Meletinsky, E. M. (1963). Proiskhozhdeniye geroicheskogo eposa [The Origin of the Heroic Epos]. Publishing House of Oriental Literature.
10. Nosiriddin Burhoniddin Rabghuzi. (1990). Qissasi Rabghuzi [Stories of Rabghuzi] (Vol. 1). Yozuvchi.
11. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF–6084 dated October 20, 2020. https://lex.uz/docs/5058351
12. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ–9 dated January 15, 2026. https://lex.uz
13. Quronov, D. (2018). Adabiyot nazariyasi asoslari [Fundamentals of Literary Theory]. Akademnashr.
14. Sulton, I. (1980). Adabiyot nazariyasi [Theory of Literature]. O‘qituvchi.
15. Vladimirova, N. V. (1977). Razvitiye zhanra rasskaza v uzbekskoy sovetskoy literature [Development of the Short Story Genre in Uzbek Literature]. Fan.
16. Veselovsky, A. N. (1940). Istoricheskaya poetika [Historical Poetics]. Khudozhestvennaya literatura.